

OM KAKELUGNAR OCH KAKELUGNSMAKARE

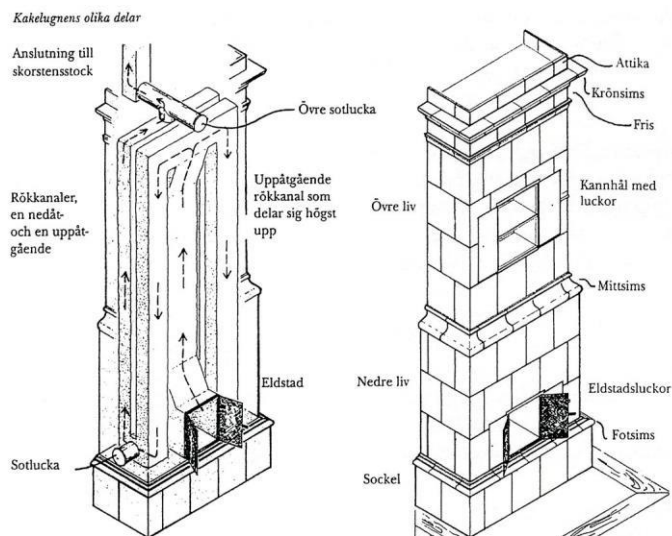
"En kakelugn - vad är det?"

Frågan kom från en mycket ung besökare vid en visning på Callanderska gården i Mariefred. Det är nog många av vara medlemmar, som aldrig upplevt den här sköna värmekällan och därför vill vi berätta lite om den.

Benämningen kakelugn användes redan på 1500-talet men avsåg då en murad spis, ofta en s.k. sättugn, som senare utvecklades till en pottugn med pottformade kakelplattor på utsidan. Ugnarna tillverkades efter tyska

förebilder.

"Beskrifning på Ny inrättning af Kakelugnar till Weds besparing" är namnet på den skrift, som utkom 1767 och som snabbt spreds i Sverige. Under 1700-talet gjordes många försök att få bättre värmeeffekt på spisarna. Framförallt var det den stora bristen på bränsle i vissa områden, t.ex. vid järnbruk och gruvor, som sporrade till nya uppfinningar. Nu presenterade Carl Johan Cronstedt och Fabian Wrede en helt ny konstruktion av kakelugnsens innanmäte. Genom fem långa vertikala röckanaler lagrades värmen och därigenom ugnens värmeavgivande effekt avsevärt. Flera utländska besökare har i reseskildringar från 17- och 1800-talet beskrivit de uppvärmda rummen i Sverige som en härlig och ovanlig upplevelse. Och denna utveckling orsakades av den stora bristen på ved...

Kakelugns olika delar. Ur planschen Kakelugnar.

Med bara en eller två brasor per dygn fick man konstant värme i hela rummet, inte bara som förr runt den öppna spisen. En revolution för sällskapslivet på slott och herresäten, där den nya tekniken först uppmärksammades. I allmänt bruk kom den nya kakelugnen först långt in på 1800-talet.

Under tiden 1760-88 tillverkades de berömda "Mariebergskakelugnarna" vid Mariebergs Fajansfabrik på Kungsholmen i Stockholm. Mer än hälften av alla bevarade "äkta" Mariebergskakelugnar finns på Sturehovs slott vid Mälaren söder om Stockholm. Huvudbyggnaden byggdes 1768 och byggherren, Gustaf III:s finansminister Johan Liljecrantz, var vid denna tid även ägare till fajansfabriken.

Sturehov, numera ägt av Stockholms stad, är ett intressant minnesmärke

från den gustavianska tiden, väl värt ett besök.

Kakelugnsmakare i Mariefred

I Mariefred fanns sedan länge en lergodstillverkning, framförallt beroende på tillgången på god lera. Mariefredsborna fick redan på drottning Kristinas tid tillstånd att ta "all behövlig lera vid Bondängen". De många krukskärvor som hittats i marken vid de gamla stadsgårdarna berättar om att krukmakeriet pågick redan under klostertiden.

Krukmakarna blev under mitten av 1700-talet även kakelugnsmakare och kakelugnstillverkare. Det finns en av Gustav Lundberg upprättad förteckning över krukmakare, kakelugnsmakare och kakelugnstillverkare i Mariefred från slutet av 1600-talet till 1900-talet och däri ingår ett 30-tal

kakelugnsmästare

Helge Widell,
kakelugnsmakarmästare
Foto: Håkan Pieniowski

De flesta är verksamma under 1800-talet. Förutom dessa fanns oerhört många fler inom yrkesgruppen som lärlingar och gesäller. Yrket hade nog hög status och mästarna hade i många fall viktiga poster inom stadsförvaltningen som rådman, stadsfullmäktigeledamöter och brandchefer.

Ett exempel på att en kakelugnsmästare var allmänt känd är namnet "Schelins backe", som långt fram i tiden användes om Djurgårdsgatan öster om Kungshustorget. I fastigheten Djurgårdsgatan 10 hade Carl Nicklas Schelin sin verkstad mellan 1787-1817.

Vid hans död drevs verksamheten vidare i tolv år av hans änka. Det var ganska vanligt, att kvinnorna fortsatte rörelsen i många år, oftast med tanke på att minderåriga söner skulle kunna ta över faderns verksamhet.

Bland de mest kända "kakelugnsdynastierna" i Mariefred är familjen Leckström, som drev sin rörelse i tre generationer. Verkstaden låg först i gården 52, nuvarande Långgatan 20, men flyttade senare till Djurgårdsgatan. Den siste mästaren i familjen, Carl-Axel Leckström, hade 13 barn, varav sex söner men ingen av dem ville fortsätta i yrket när fadern dog 1913. Orsaken var troligen den försämrade lönsamheten under början av 1900-talet.

Det har funnits kruk- och kakelugnsmakarverkstäder på flera ställen inom stadskärnan, men fr.o.m. 1849 och fram till sekelskiftet 18-1900 fanns en koncentrationen till kvarteret mellan Strandvägen och Kungshustorget.

Detta kvarter fick namnet "Krukmakaren" cirka 1928, då de gamla gårdsbeteckningarna började ersättas av nya fastighetsbeteckningar. Det finns uppgifter om att kruk- och kakelugnsmästaren Carl Gustaf Söderberg var bosatt i kvarteret redan från 1811, men det är ej klarlagt om han även hade sin verksamhet där. Vi vet dock att han verkade som kakelugnsmästare från 1808, då det finns en väl bevarad "skräräkning" på kvartalsavgifter till kakelugnsmakarämbetets kassa på ett årligt belopp av 8 till 12 Skilling Banko för åren 1808-1816. Räkningen finns att beskåda i hantverksboden på hembygdsmuseet.

Bland de senaste mästarna i kvarteret är Per Martin Utterberg, som på 1890-talet arbetade här som såväl kruk- som kakelugnsmakare. Han övergick vid sekelskiftet helt till krukmakeriet och bedrev under många år tillsammans med sonen Ragnar det välkända företaget "Mariefreds Lerkärlsfabrik" vid Stallarholmsvägen. I den stora brännugnen, som uppfördes här 1900 brändes 1 000-tals blomkrukor varje vecka, vilka skickades med ångbåten till Stockholm för vidare leverans till många fasta kunder bl.a. handelsträdgårdar. Vid sidan av denna industri fanns även en skickligt formgiven, konstnärligt högklassig lergodstillverkning, som har gjort "Utterbergs keramik" till eftertraktade prydnadsföremål.

De sista kända kakelugnsmakarna i Mariefred var Alfred Widell och hans son Helge, som utövade yrket in på 1960-talet. Helge gick bort 1974. Äldre mariefredsbor minns Helge Widell som en prydligt klädd herre på promenad med sin lilla hund. Han berättade gärna om sina besök på gårdar och herrgårdar runt om i Sörmland för att sätta upp eller renovera kakelugnar.

Det lär vara Helge Widell som myntade uttrycket "Dagen är i alla fall förstörd", då en kund klagade på debitering för hel dag, då arbetet var avslutat kl. 11.

Hovkamreraren Carl Fredrich Ljungman, som var i tjänst på Gripsholms slott i 50 år, gjorde 1790 en förteckning över slottets då 188 rum och har därvid även uppgett, att de flesta hade kakelugnar installerade. Eftersom kakelugnar ej är signerade vet vi ej hur många av dessa kakelugnar som är tillverkade och installerade av lokala hantverkare. Men då Mariefreds-kakelugnarna i många skrifter uppges vara av mycket hög kvalitet kan vi anta, att stadens egna mästare fick bidra till slottets valbehövliga uppvärmningsanordningar under Gustaf III:s stora renovering. I prinsessvåningen, inredd för Sofia Albertina, Gustaf III:s syster, finns såväl i hovmästarinnans rum som i det angränsande rummet för livmedikus två kakelugnar med den för Mariefred typiska gröna lasyren.

Samma typ av kakelugn finns i förmaket på Callanderska gården. Den är tillverkad av J. A. Leckström någon gång under tiden 1833-52 och sattes då upp i fastigheten Klostergatan 2. Våren 1961 togs kakelugnen ner och skänktes då till Callanderska stiftelsen. Den murades upp i hembygdsgårdens museum av Helge Widell, Mariefreds siste kakelugnsmästare.

Trots de stora forskningsinsatser, som gjordes av den studiecirkel, som 1986/87 ägnade sig åt kvarteret Krukmakaren finns fortfarande många frågetecken kring kakelugnsmakarnas verksamhet i vår stad. Vi är därför i hembygdsföreningen tacksamma för att få ta del av den kunskap som finns

om detta, som säkert finns bland mariefredsbor. Välkomna att höra av er.

Inga Skemark

Kakelugn på Callanderska gården. Tillverkad av J. A. Leckström i mitten av 1800-talet.